

A NAGY HÁLÓZATI JÁTSZMA

ADALÉKOK A NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAMISÁG GLOBÁLIS, TÖRTÉNETI POLITIKASZOCIOLÓGIÁJÁHOZ¹

Böröcz József

(Associate Professor, Department of Sociology, Rutgers, The State University of New Jersey)

ÖSSZEFOGLALÓ

E tanulmány a modern nyugat-európai államok kialakulásának időszakát veszi szemügyre egyetlen dimenzió – a nyugat-európai központú globális gyarmatbirodalmak létrejöttével, fenntartásával és összeomlásával kapcsolatos geopolitikai játszma – vonatkozásában. Definiálja a birodalom fogalmát, és rámutat, hogy a vektorszerű, tengerentúli birodalmakat a szárazföldi birodalmaktól a kapcsolathálózati elv logikájának különbsége különbözteti meg. A globális gyarmati hálózat kiépítésére vonatkozó geopolitikai tevékenység kulcs tényezője volt a modern nyugat-európai államiság kialakulásának, így ez utóbbi jellegét hármas kapcsolatrendszerben – a gyarmati viszonyok, a gyarmati hatalmak rivalizálása és a belső politikai dinamika összefüggésében – érthetjük meg.

KULCSSZAVAK ■ gyarmatosítás ■ modern nyugat-európai államiság ■ hálózatok ■ birodalom
■ geopolitika

Formális értelemben bármely gazdasági, politikai, kulturális, avagy társadalmi csoport, intézmény vagy szervezet egyszerre hálózat is, hierarchia is. Az alá-fölérendeltségi viszonyokat az alkotóelemek összekapcsolódása közvetíti, s bármely, adott hierarchiában elfoglalt hely jócskán meghatározza, adott társadalmi szereplő mely szereplőkkel milyen kapcsolatba léphet. A hálózatiság fogalma tehát nem a hálózatok pusztá léte vagy nemléte tekintetében érdekes az elemző számára, hiszen mihelyst intézményekről, interakciókról beszélünk, definíció szerint hálózatokról (is) beszélünk.

Három egyéb összefüggésrendszerben szolgálnak hasznos információkkal a hálózatok a társadalomtudományi elemzés számára: 1) adott kapcsolatrendszer jellegetességeire vonatkozó megfigyelésekből következtethetünk a kapcsolatrendszert megtestesítő csoportok, intézmények vagy szervezetek sajátosságaira; 2) egyes szereplők adott kapcsolathálózatba tartozásából illetve kimaradásából, kirekesztéséből az adott szereplők és az adott hálózat által megtestesített csoport, intézmény vagy szervezet közötti viszonyra nézvést vonhatunk le következtetést, illetve 3) a hálózatok részét képező szereplők által a hálózatokban elfoglalt hely vonatkozásában következtetéseket vonhatunk le az illetők előnyös, hátrányos vagy semleges helyzetére vonatkozóan. A politikai

mezőt tárgyuul választó társadalomtudományok számára kulcskérdés, miként függ össze e három hálózatjelenség-kör a hatalom gyakorlásának módjával.

A modern világrendszer kialakulását megelőzően az Európa nyugati felét benépesítő társadalmak két jelentős geopolitikai kihívással néztek szembe: a Római Birodalom összeomlásától kezdve képtelenek voltak globális szinten értelmezhető uralmi egységet létrehozni, ráadásul – részben földrajzi körülmények, részben pedig technológiai elmaradottságuk következtében – az addigra hosszú ideje kiépült, nagy földrajzi távolságokat átfogó afro-eurázsiai kereskedelmi, hadi-politikai és kulturális hálózatrendszer perifériáján vegetáltak. Minden ide vágó, ismételt kísérletük ellenére globális törpeségük korlátait soha nem tudták leküzdeni Nyugat-Európa² társadalmi; esélyük arra volt, hogy átalakítsák azt a rendszert, amely egységes hálózatba foglalta a világ társadalmait. A modern tőkés világrendszer első háromszáz-háromszázötven éve így egyebek mellett Nyugat-Európa hálózatátalakító tevékenységének története. Jelen tanulmányban e vonatkozásra összpontosítok.

E hálózatátalakító tevékenység során Nyugat-Európa társadalmi két mélyre ható és tartós változtatást vittek végbe a világ szerkezetében. Egyrészt beerőszakolták magukat a már létező rendszerbe, azaz úgy formálták a gazdasági értékhordozók, a fizikai kényszerek és kulturális javak globális áramlását, hogy ezeknek egyre nagyobb, s egyre jövedelmezőbb hányada folyjék át rajtuk, hogy egyre inkább kulcsszerepet kapjanak a világ egyéb részei közötti áramlásokban. Másrészt – saját központ-mivoltuk megteremtésére vonatkozó erőfeszítéseik részeként – egyre szorosabban összekapcsolták a világ társadalmait.

Az alábbiakban a globális hálózatok átalakulásának e folyamatát dokumentálom, egyetlen dimenzió – a globális gyarmatbirodalmak létrejöttével, fenntartásával és összeomlásával kapcsolatos geopolitikai játszma – vonatkozásában. Két fő ok indokolja ezt a témaválasztást. Egyrészt a hálózatokról szóló politikai beszéd sokszor abból a hibás percepcióból indul ki, hogy a hálózatiság valamiképpen a közelmúlt, a huszadik század végi, huszonegyedik század eleji globalizáció, netán a poszt-államszocialista átalakulások terméke volna. E tekintetben hasznos lehet, ha emlékeztetünk némely „*longue-durée*” összefüggésre. Másrészt a hálózatokról szóló politikai beszéd – beleértve a tudományosság igényével föllépő elemzések egy részét is – úgy képzeli a hálózatok világát, hogy abban struktúrateremtő, rendszeralakító szerepet jószerével kizárólag a globális szintéren jelen levő nagyvállalatok játszanak. A multinacionális vállalatok ilyenén szerepe persze tagadhatatlan, s fölöttébb nyilvánvaló a sok esetben a fölismérhetetlenségig szoros összefonódásuk az államok tevékenységével. Akárhogy is, a valóság igen jelentős részéről megfeleldeznek, aki kizárólag a nagyvállalatokra összpontosít, s figyelmen kívül hagyja a politikai hatalom szervezeteit. Elemzésem tehát a nyugat-európai modern állam kialakulásának időszakát veszi szemügyre, globális hálózati

szempontból. Különösen releváns mindez az Európai Unió – mely maga is hálózati elven alapuló szuperállam – vonatkozásában.

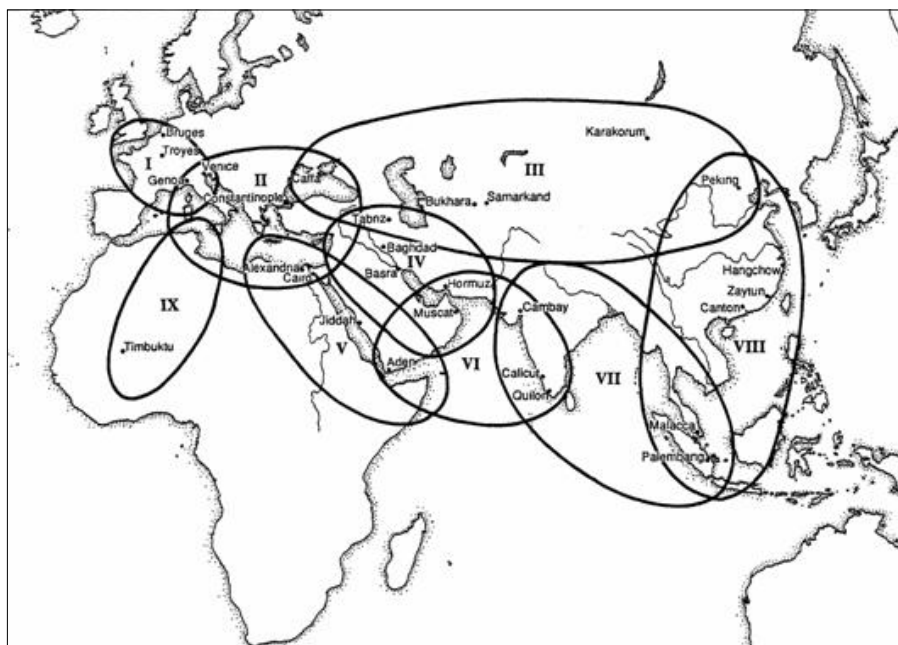
NYUGAT-EURÓPA A KAPITALIZMUS ELŐTT: A HALMOZOTTAN HÁTRÁNYOS HELYZET

A kínai gazdaság- és művelődéstörténet határozottan és meggyőzően állítja, hogy már az időszámításunk szerinti második évszázadban nemcsak létezett, de jelentős gazdasági következményekkel járt a stabil, kiépült kereskedelmi összeköttetés Kína és a Földközi-tenger keleti medencéje között.³ Úgy tűnik, még diplomáciai kapcsolatok létesítésére is kísérlet történt a Kínai és a Római Birodalom között.⁴ Így aztán aligha meglepő René Barendse 2000-ben megfogalmazott összegzése, mely szerint „az eurázsiai, afrikai ökumené jóval az európai tengerészek 501 évvel ezelőtti érkezése előtt szoros egységet képezett”.⁵

Elég egyetlen pillantást vetni a Janet Abu-Lughod,⁶ Christopher Chase-Dunn és Thomas Hall által⁷ korrigált, a tizenharmadik századi, azaz nagyjából a modern kapitalizmus előtti „világrendszert” ábrázoló térképére (lásd az 1. ábrát), hogy világos legyen: amit ma Nyugat-Európának hívunk, egy volt csupán az akkorra már tartósan összefonódott afro-eurázsiai „világ” kilenc kereskedelmi régiója közül. A részben szárazföldön, karavántekológiával, részben pedig vízi úton megvalósított, nagy távolságú kereskedelmi kapcsolatok e láncolata Szibéria csendes-óceáni partvidékétől Kínán, Japánon, Délkelet-Ázsián, a dél-ázsiai szubkontinensen, az Arab-félszigeten, Kelet- és Dél-Afrikán keresztül Afrika és Nyugat-Európa atlanti-óceáni partvidékéig⁸ terjedt.

Noha még Chase-Dunn és Hall térképe is hiányos valamelyest – kimarad belőle például az Afrikát nyugat-keleti irányban átszelő kereskedelmi útvonalak nagy része, s így némely lényeges kapcsolódási pont (így például a zanzibári partvidék⁹ és a Kongó folyó kereskedelmi rendszereinek kapcsolata az Arab-félszigetet, az Indiai-óceánt, avagy a Vörös-tengert és a Szaharát magában foglaló kereskedelmi útvonalakkal) –, ám a kapitalizmus előtti kereskedelmi kapcsolatrendszereknek még ezen, hiányos ábrázolása is világosan jelzi a nagy földrajzi távolságokat átfogni képes kereskedelem létét, jóval a világkapitalizmus megjelenése és Nyugat-Európa geopolitikai föllendülése előtt. A világ korabeli lakosságának mintegy 95 százaléka az 1. ábrában jelzett, kilenc kereskedelmi régió által integrált Afro-Eurázsziában élt.¹⁰

1. ábra. A XIII. századi világrendszer kilenc kereskedelmi régiója (Chase-Dunn és Hall nyomán)

A személyközi kapcsolatok egyértelműen gyakoribbak és intenzívebbek voltak e kilenc kereskedelmi térségen belül, mint ezek határain keresztül. Az is tagadhatatlan viszont, hogy létezett a mégoly szórványos személyes kapcsolatok több tízezer kilométeres láncolata is – ennek pusztja létét már csak azért sem kérdőjelezhetjük meg, mert jól tudjuk, e láncolat epidemiológiai következményei csaknem elnéptelénítették például Európa azon részeit, melyek érintve voltak e kereskedelmi rendszerben a tizennegyedik század negyvenes éveiben,¹¹ azaz jó hat emberöltővel az Immanuel Wallerstein és követői által a modern tőkés világgazdaság kialakulásának kezdőpontjaként megjelölt tizenhatodik század előtt.

A térképből nyilvánvaló: Nyugat-Európa a szó szoros értelmében marginális helyet foglal el a modern világrendszer előtti világban – mind térben, mind pedig az afro-eurázsiai kereskedelmi hálózat egészének saját logikájában. Nyugat-Európa kettős értelemben is jelentéktelen eleme az afro-eurázsiai rendszernek: 1) szabad szemmel is jól kivehető, hogy ez a legkisebb kereskedelmi régió¹², amely ráadásul 2) a szó szoros értelmében a rendszer peremén helyezkedik el. Továbbá Nyugat-Európát egyetlen kapocs köti csupán össze az afro-eurázsiai rendszer többi részével, s így a rendszer két legkevésbé integrált elemének egyike.¹³

Különösen föltűnő Nyugat-Európa térbeli peremhelyzete közvetlen szom-

szédjához, a térképen II.-vel jelzett régióhoz képest. Ez – a Kelet-Közép-Európát, a Balkán-félszigetet, Itáliát, az Adriai-tenger vidékét és a Földközi-tenger keleti medencéjét (benne Anatóliát, a Fekete-tenger partvidékét, és Észak- illetve Északkelet-Afrika egyes részeit) magába foglaló térség – valósággal kapcsolótáblája, elosztóközpontja a kapitalizmus előtti világrendszernek: öt különböző kereskedelmi régiót köt össze.¹⁴

Még élesebb megvilágításban mutatja a modern világrendszer kialakulása előtti Nyugat-Európa hátrányos helyzetét az a tény, hogy e térség található a legnagyobb hálózati távolságra¹⁵ a kapitalizmus kialakulása előtti világ legjelentősebb áruterelő régióitól. Ahhoz, hogy eljusson Kelet-Ázsia és az Indiai-óceán térségeihez – vagyis, hogy más régiók kereskedőit megkerülve, közvetlen kapcsolatba kerüljön a korszakban a „legjövendelőbb kereskedelmi lehetőségeket”¹⁶ kínáló régiókkal, az afro-eurázsiai kereskedelmi rendszer „centrumával”¹⁷ – egy nyugat-európai kereskedőnek a rendszer minden egyéb résztvevőjéhez képest a legnagyobb számú régió kellett (volna) keresztülügyeskednie magát. A térbeli jelentéktelenség, a hálózati peremhelyzet és a hálózati távolság mind-mind nyilvánvaló hátrányok, kereskedelmi értelemben csakúgy, mint katonai szempontból. Nyugat-Európa helyzetét a modern világrendszer kialakulása előtt e hátrányok kombinációja jellemzi.

NYUGAT-EURÓPA GLOBÁLIS-HÁLÓZATI TEVÉKENYSÉGE

Innen kiindulva rekonstruálhatjuk a modern világrendszer hálózatrendszerének kialakulását. Ennek egy felbecsülhetetlen értékű forráskiadvány, David P. Henige 1970-ben megjelent, *Colonial Governors from the Fifteenth Century to the Present* című munkája szolgál alapjául. E kiadvány 412 gyarmattartomány mintegy 9800 helytartójának nevét és uralmának kezdő-, illetve végpontját sorolja föl, az 1415-től (az észak-afrikai Ceuta városának portugál elfoglalásától, s így az első „modern” gyarmat létrejöttétől) 1970-ig (a könyv adatainak lezárásáig), a mindenkori gyarmattartó ország megjelölésével.¹⁸ Itt e bőséges anyagból a gyarmattartók és gyarmataik kapcsolatrendszerének történetének egyetlen elemét¹⁹ rekonstruálok – a szemléltetés kedvéért, amennyire lehetséges, vizuális formában.²⁰ Az adatok értelmezésekor ne feledjük: a gyarmati rendszer „fejlődése” természetesen mind az érdekek, mind pedig a szervezeti megoldások szintjén szorosan összefonódik a globális játszmában érdekelt nyugat-európai vállalatok tevékenységével. Utóbbiról azért esik a kelletnél kevesebb szó itt, mert Henige adatai az előbbiekre vonatkoznak, s mert tanulmányom a gyarmati hálózat kialakulásának és a nyugat-európai állam jellegének összefüggésére összpontosít.

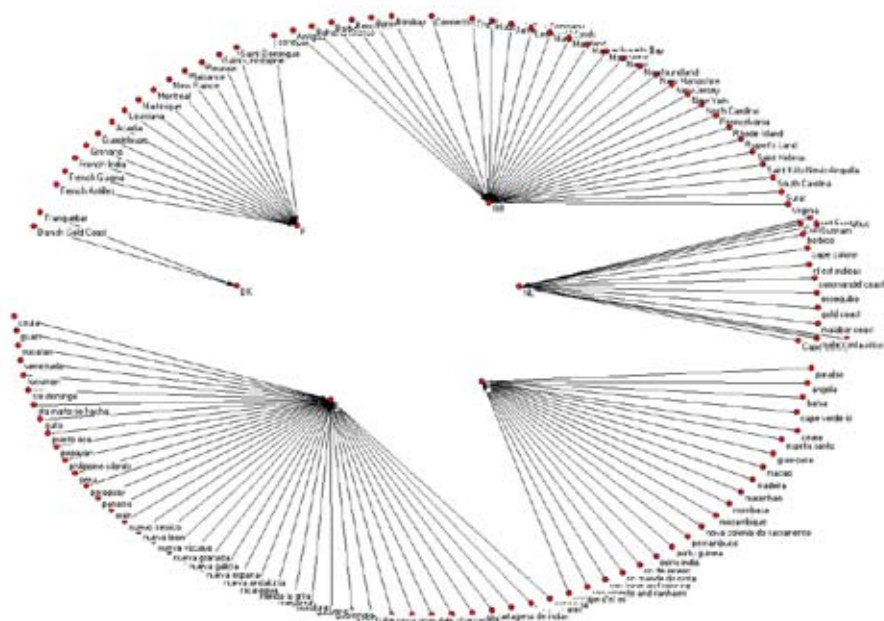
A nyugat-európai társadalmak globális rendszerteremtő tevékenysége és geopolitikai fölfutása egyértelműen összefügg egy réges-régi uralmi típus, a

birodalom vadonatúj válfajának megteremtésével. (A birodalom fogalmába az olyan, társadalmak fölötti hálózatokból fölépülő politikai rendszerek tartoznak, melyeknek belső hatalmi viszonyrendszere *homoarchikus*, azaz „az alkotóelemek kizárólag egyetlen rangsorba rendezhetők.”)²¹ Ennek két fő típusát kell megkülönböztetnünk.

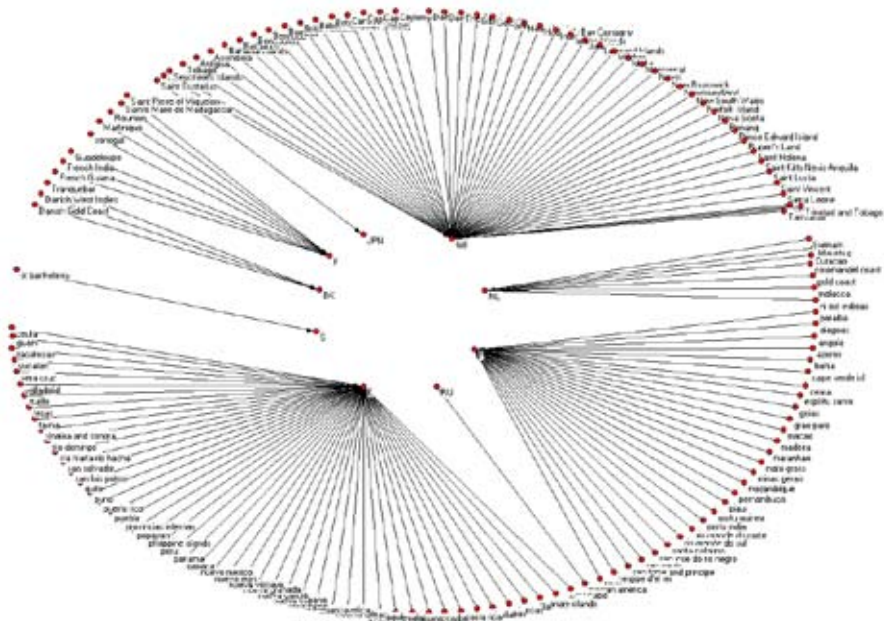
A tizenhatodik századot megelőzően létrejött birodalmak jellegzetessége térbeli szerkezetükben ragadható meg: ezek földrajzilag egymáshoz kapcsolódó, egymással határos egységeket foglaltak keretbe, melyekben az uralmi hierarchia csúcsa a birodalom földrajzi értelemben vett peremétől lehetőleg távol esett. E szomszédaik bekebelezése révén növekedő, a térképre ömlött tinta módján terjedő, szárazföldi birodalmak természetesen sokban különböztek egymástól, például az általuk uralt egységek száma vagy mérete vonatkozásában. Közös ugyanakkor minden ilyen politikai rendszerben, hogy a birodalmiság szervezőelve, a homoarchikus logika megvalósulásának záloga az alá- és fölérendelt egységek közötti áramlások zavartalan működtetése. Ezek az áramlások az egyes birodalomrészek egymással való érintkezése miatt a gazdasági javaknak, a politikai kényszereknek és a kulturális reprezentációs formáknak – legalábbis potenciálisan – igen széles körére kiterjedhettek.

A modern világrendszer a nagy távolságokat átfogó, tengeri közlekedésre és szállításra alapozott, új birodalomtípus alapszerkezete inkább egy közös pontban – a, mint látni fogjuk, eleinte kizárólag, de később is túlnyomórészt nyugat-európai gyarmatosító társadalomban – egybefoglalt vektorcsokorra²² emlékeztet. Ezen újfajta, gyarmati típusú birodalmak szerkezete egyértelműen *hálózati* logikát követ: az egyes birodalmi vektorok egyik végét a gyarmatosító hatalom alkotja, a másikat pedig az alávetett „gyarmati” társadalom. A birodalmi központ és az alávetett terület közötti hálózati összeköttetés az esetek túlnyomó részében hosszú földrajzi távolságokon ível át. A nagy távolságok, a kapcsolatok vektorjellege és a birodalmi rendszer hálózati logikája sok fontos szempontból másféle, a „tintafoltszerű” birodalmaktól elütő jogi, politikai, gazdasági és kulturális formák létrejöttéhez vezetett.

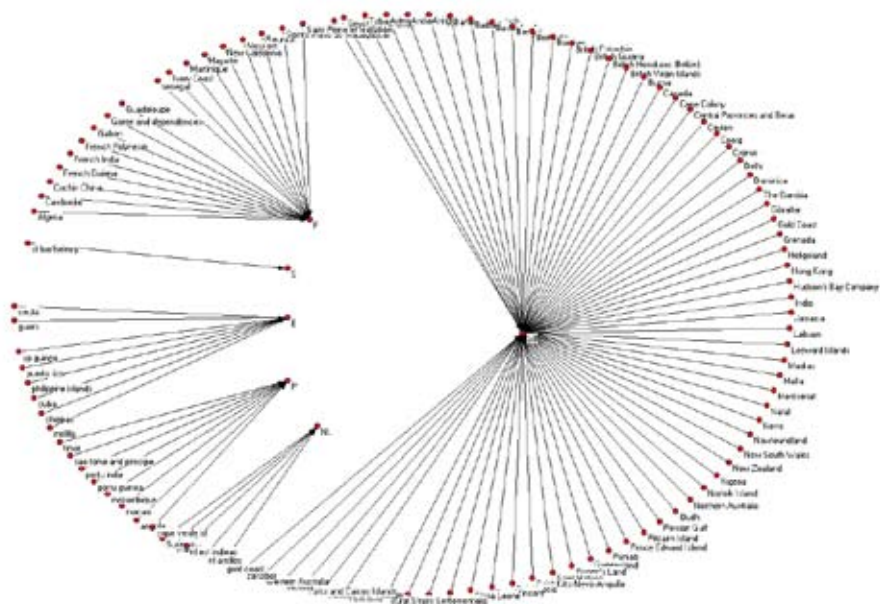
4. ábra. A globális gyarmati hálózat 1700-ban

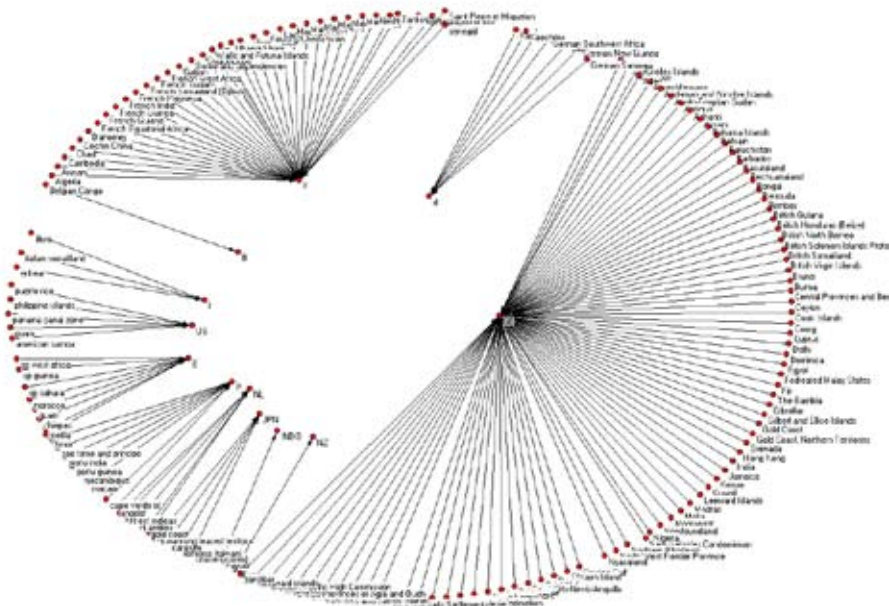
5. ábra. A globális gyarmati hálózat 1820-ban

6. ábra. A globális gyarmati hálózat 1870-ben

7. ábra. A globális gyarmati hálózat 1913-ban

1500-ban (lásd a 2. ábrát) még meglehetősen egyszerű képet mutat a világ gyarmati kapcsolatrendszere: hálózatelemző programunk két, egyenként három-három gyarmatot összefogó hálózat létét jelzi, a portugál és a spanyol gyarmati birodalom kezdeteit. A spanyol és a portugál udvar – a római pápa hathatós közbenjárására – épp ekkoriban, a tizenötödik-tizenhatodik század fordulóján egyezik meg (egy Tordesillas nevű spanyolországi kisvárosban, melyről aztán az egyezmény a nevét is kapja) a világ fölosztásáról egy, a Zöldfoki-szigetektől kb. 1800 kilométerre nyugatra húzott, észak-déli irányú, képzeletbeli vonal mentén, s ezzel létrehozza a morális és nemzetközi jogi „alapjait” annak, hogy Nyugat-Európa államai „szűzföldként,” azaz „szabadon” gyarmatosítható területként tekintsenek a világ Európán kívüli részére, függetlenül attól, „amúgy” milyen közjogi státust, az államiság és a közhatalom milyen hagyományait tudhatja magáénak az adott pillanatban leigázott és egy gyarmati hálózat részeként „globalizált” társadalom.

Száz évvel később (a 3. ábra tanúbizonyosága szerint) már jóval összetettebb a kép: noha még mindig csak a portugál és a spanyol gyarmatbirodalom létezik, ezek jóval nagyobb számú gyarmatot tudnak „magukénak”. Újabb fél évszázad múltán, az 1648-ban elfogadott vesztfáli béke jóvoltából Európa hatalmai félreteszik torzsalkodásaikat, s így energiáikat a Nyugat-Európán kívüli világ minél hatékonyabb Nyugat-Európa-hoz csatolására fordíthatják. 1700-ra (mint a 4. ábrán látható) immár hat nyugat-európai központú gyarmatbirodalom vesz részt a globális hatalmi viszonyok alakításának „játzmájában”: Portugália és Spanyolország mellett Hollandia, Nagy-Britannia, Franciaország és Dánia is megjelenik a globális kapcsolathálózat-építési versenyben.

Az 5. ábra tanúsága szerint a 19. század elején (1820-ban) immár kilenc gyarmatbirodalom van a színen, közülük hét nyugat-európai, kettő – Japán és Oroszország – pedig azon kívüli központtal. Először jelenik meg a világhegemón pozíciójában a brit birodalom. Az 1870-es állapotot rögzítő, 6. ábrán jól kivehető, hogy a tizenkilencedik század második harmadára jórészt összeomlott a spanyol és a portugál gyarmatbirodalmi rendszer a latin-amerikai függetlenségi hullám, azaz az európai központú gyarmatbirodalmak első válsága jóvoltából. A globális gyarmati rendszer Nagy-Britannia növekvő túlsúlyát és Franciaország „követő” helyzetét mutatja.

Az első világháború előestéjén (1913-ban, lásd a 7. ábrát) egyrészt fönáll Nagy-Britannia hegemóniája, másrészt egy sor új gyarmatosító megjelenése jelzi a gyarmatosítás második hullámát: Németország, Belgium, Új-Zéland, Indonézia és az Egyesült Államok mind-mind belép a gyarmati „játzmába”. Az 1884-85-ben megtartott Berlini Konferencián hozott, mai szemmel lélegzetelállítóan imperialista egyezés²³ értelmében Afrika belső területeit is „beiktatják” a globális gyarmathálózati rendszerbe. Ezzel befejeződik a világ Európán kívüli részének gyarmatosítása: a szárazföldi birodalom mivoltában eddigelé rendíthetetlen, azaz államjogi értelemben a gyarmattá degradálódást

elkerülő, a tőkés világgazdaságba „csak” a kereskedelem és a tőkemozgás folyamatai révén, a nyugat-európai és észak-amerikai nagyvállalatok hálózatai révén bekapcsolódó Kína, Oroszország, Perzsia és az Oszmán Birodalom, valamint a minden külső hódításnak páratlan sikerrel ellenálló Thaiföld kivételével az Európán kívüli világ szinte valamennyi jelentősebb lakott területe átesett a gyarmattá válás folyamatán. Ezek egy része már kivívta függetlenségét, más része gyarmati sorban maradt.

A Henige listáján szereplő 412 gyarmattartomány és gyarmatosítói között mindössze 468 unikális hálózati kapcsolat figyelhető meg, azaz a 412 gyarmattartomány csaknem ötszáz éves történetében csupán 56 olyan eset fordult elő, ahol egy adott gyarmat gyarmatosítót „váltott” volna. Ezek jelentős hányada úgy történt, hogy az adott gyarmat többször váltott nyugat-európai „gazdát.” E cserék nagy része egyébként vérontás (mármint az érintett nyugat-európai gyarmattartók véreinek ontása) nélkül²⁴ ment végbe – vagy a kereskedelmi magánjogból ismeretes alku útján cserélt gazdát, vagy pedig azért, mert a korábbi gyarmatosító egyszerűen „kihalt”, netán jobb lehetőségek reményében, a korábbi gyarmatot hátrahagyva távozott. Ha és amikor katonai erő alkalmazására került sor, annak jelentős része kimerült a puszta fenyegetés cselekményében. Úgy tűnik tehát, hogy – legalább is a gyarmatosítás időszakának nagy részében – a gyarmati hatalmak tiszteletben tartották egymás gyarmatbirtokait, s nagyrészt tartózkodtak ezek erőszakos átvételétől. Ez – a Berliini Kongresszus által még nemzetközi jogi formában is rögzített – konszenzus törik meg a huszadik század első két évtizedében, s vezet az első világháborúhoz. Az első világháború veszteségeinek (Németországnak és az Oszmán Birodalomnak) a központjuktól távolabb eső birtokait különféle nemzetközi fórumok a korábbi nyugat-európai gyarmatosító államok „felügyelete” alá helyezik.²⁵

A második világháború utáni időszak közismerten az európai központú gyarmati birodalmak összeomlásának kora. 1950-ben (ld. a 8. ábrát) még nagyrészt az 1913-as struktúrára emlékeztet a globális gyarmati hálózatok rendszere. Ekkor négy globális kapcsolathálózat-átalakulási folyamat indul meg, nagyjából egy időben.

1) A nyugat-európai államok valamikori gyarmatai sorra vívják ki függetlenségüket;

2) a gyarmati alávetettséget így a függés új típusa, a pénzügyi, felvevőpiaci, technológiai és politikai függés ezernyi „láthatatlan” elemből összetevődő hálózata váltja föl;

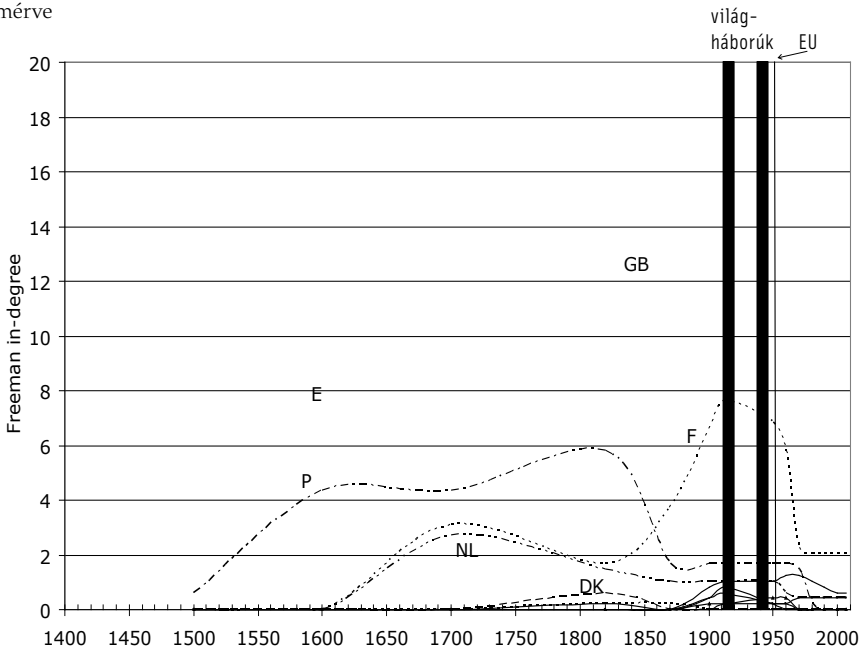
3) a kolonializmus összeomlása miatt – részben az újonnan függetlenné vált államok komplex kapcsolatreorientáló tevékenységének, részben pedig a második világháborúból győztesen kikerült Szovjetunió alternatív hálózatépítő tevékenységének következtében, ha mégoly ellentmondásos és részleges értelemben is, de valamiféle „rendszer”-alternatívát kínáló világban – megindul

egyfajta laterális, Nyugat-Európát és Észak-Amerikát elkerülő kapcsolatkiépítési folyamat; s végül

4) a nyugat-európai volt gyarmatosító államok egyezményes úton kiiktatják egymáshoz fűződő viszonyaikból a katonai konfliktus elemét, és egyre ambiciózusabb módon, fokozatosan lebontják állami intézményrendszereik azon elemeit, melyek az elzárkózást, a nyugat-európai konkurrenciával szembeni ellenállást voltak hivatva biztosítani. Ennek két fő intézményi formája jelenik meg: a hidegháború „menedzselésére” hívatott katonai szervezet, a NATO, és a (sokféle elnevezésen és jogi formán, átváltozáson átesett), ma Európai Uniónak hívott, sok szempontból heterarchikus²⁶ szupraállam.

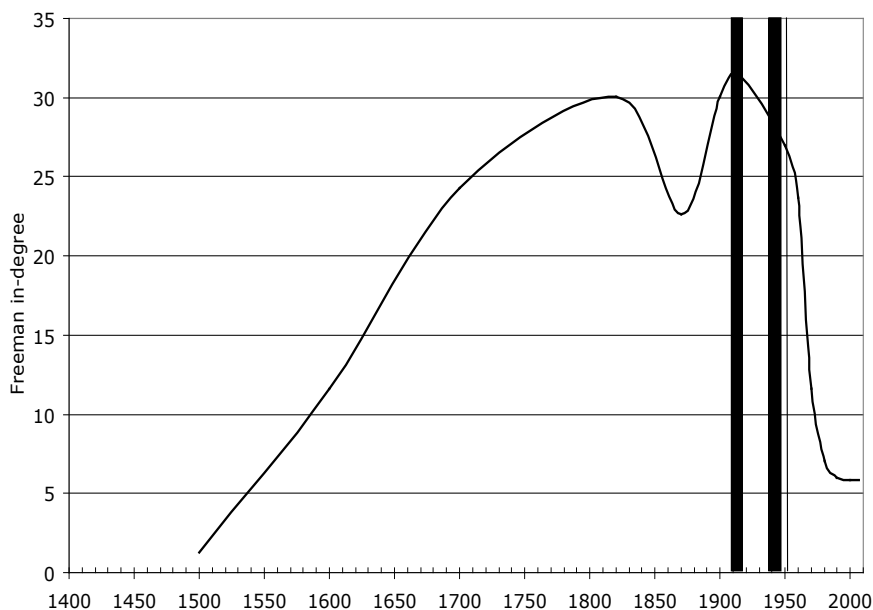
A huszonegyedik század elejére már jól látható: hálózelemzési szempontból az EU nem más, mint a globális rendszer olyan alrendszere, amelynek minden tagja az alrendszer minden egyéb tagjával a kapcsolatok új minőségű és intenzitású, minden eddiginél szorosabb és tartósabbnak szánt formáját tartja fenn, ám az egységes állammá válás opcióját határozottan elveti. A hálózelemzésben ezt, a többi elemnél szorosabban egymáshoz kapcsolt alrendszert „klikk”-nek nevezik. A 2007-es állapotot tükröző 9. ábra egyrészt jól mutatja a gyarmati hálózat megritkulását, másrészt markánsan kirajzolódik benne az egymással szorosan összekapcsolt nyugat-európai országok klikkje.²⁷

10. ábra. A globális gyarmati hálózat története (normalized in-degrees) gyarmati helytartókban mérve

Forrás: saját számítások Henige, 1970 adatai alapján

11. ábra. A nyugat-európa-központú gyarmati hálózatok sűrűsége (normalized in-degrees) gyarmati helytartókban mérve

Forrás: saját számítások Henige, 1970 adatai alapján

A 10. ábra az egyes nyugat-európai gyarmattartók hálózati tevékenységének mérlegét vonja meg. Világosan kivehető benne a spanyol és portugál birodalmak kezdeti fölfutása, majd 19. század eleji összeomlása. Ugyancsak jól megfigyelhető a brit, holland és francia gyarmatbirodalmi hálózatok létrejöttének mintegy 100-120 éves késése és a brit birodalom hálózat-teremtő tevékenységének dinamikája. A 11. ábra ugyanezen információkat Nyugat-Európa egészére vetítve mondja el. A nyugat-európai gyarmattartó hatalmak globális uralmi hálózata a 16. század elejétől a 19. század elejéig töretlen fölfutást mutat. A latin-amerikai spanyol és portugál gyarmatok függetlensége mintegy hetven-nyolcvan évre visszaveti ezt a „fejlődést”, amely a huszadik század első évtizedében éri el történelmi csúcspontját: a nyugat-európai államok ekkor összesen 152 gyarmati helytartót foglalkoztatnak a világ Európán kívüli részén. A gyarmati hálózatok fölívelő tendenciájának megtorpanása (a vonatkozó görbék lefelé fordulása) után történelmi mértékben jószerevével azonnal (az 1951. április 18-án aláírt Párizsi Szerződéssel) színre lép a nyugat-európai államépítés új szereplője, az Európai Szén- és Acélközösség, a mai EU elődje.

Összefoglalásul: téves tehát az a közkeletű elképzelés, mely szerint „a globalizációt”, azaz a világ társadalmainak összekapcsolását a kapitalizmus hozta

volna létre. A világ társadalmi korántsem valamiféle zárványként, „szigetként” léteztek a kapitalizmust megelőzően: kizárólag az amerikai kontinens tekinthető a világ többi részétől többé-kevésbé elzárt területnek a 15. század végéig, így ennek „fölfedezése” és bekapcsolása az afro-eurázsiai rendszerbe a globális tőkés rendszer egyetlen földrajzi értelemben vett nővuma. A modern világrendszer működési logikájának kulcseleme, hogy Nyugat-Európa kialakulóban levő, modern államai és a nemzetközi kereskedelem erőszakkal keresztülvitt válfajára szakosodó magánvállalatai irigylésre méltó harmóniában léptek föl az Európán kívüli világban: betolakodtak a már létező afro-eurázsiai rendszerbe, létrehozták a birodalmiság új, korábban ismeretlen, hálózatalvú változatát – a gyarmati birodalmat – s a világ példátlanul nagy részére kiterjesztették e szervezetszociológiai újítást.

A MODERN NYUGAT-EURÓPAI ÁLLAM HÁRMAS KÖTÖDÉSRENDSZERE

Talán nem kerülte el az olvasó figyelmét az a tény, hogy a tanulmányomban elemzett adatok a modern nyugat-európai állam kialakulásának időszakáról szólnak. A gyarmatbirodalmi hálózatok létrejötte a modern, tőkés világrendszer létrejöttének egyik kulcstörténete. Annál meglepőbb, hogy a modern világrendszer egyik legfontosabb alkotórésze, e globális hálózat létrehozója, a modern tőkés állam történetét szinte kizárólag mint saját, belső viszonyainak történetét mondja el – nemcsak a köznyelv és az oktatási rendszer, de a szaktudományos elemzések nagy többsége.

A modern nyugat-európai állam a globális gyarmati hálózat közegében, mintegy annak kialakítója és kulcseleme jön létre. Ha tüzetesebben szemügyre vesszük például a 2.–9. ábrák bármelyikében akármelyik nyugat-európai gyarmattartó állam helyzetét, olyan hálózati struktúra középpontját látjuk, melyben a résztvevők kizárólag rajta, a centrális helyzetben levő elemre keresztül tudnak egymáshoz kapcsolódni. E megfigyelés megfordítása, hogy a rendszer úgy is leírható, mint amelyben bármely két, Nyugat-Európán kívüli elem egymás közti kapcsolata egyetlen úton, nevezetesen a nyugat-európai gyarmati hatalmon keresztül valósulhat csak meg. Márpedig azt könnyű belátni, hogy definíció szerint előnyös helyzetben vannak bármely adott hálózat azon elemei, melyek a rendszer több tagjával közvetlen kapcsolatban állnak, s hátrányokat szenvednek azok, amelyek csak más szereplők közvetítésén keresztül kapcsolódhatnak a rendszer többi részéhez.²⁸

A fenti megfigyelés még a legegaltáriusabb hálózati rendszerre is áll – azaz még az olyan helyzetekben is érvényes, ahol a hálózat tagjait kizárólag többé-kevésbé egyenrangú viszonyok fűzik össze. A gyarmati rendszert ugyanakkor még a kapitalizmus vagy az eurocentrikus látásmód leglelkesebb apologétái sem írják, írhatják le egalitárius rendszerként. Definíció szerint egyenlőtlen a

nyugat-európai államok és a világ Európán kívüli részének ezen új, gyarmatbirodalmi típusú globális hálózati rendszerben hozzájuk kapcsolt részei közötti viszony: a 2.–9. ábrákban látható vektorok mentén szinte kizárólag erőszak, egyenlőtlen „kereskedelmi” csere és rasszizmus „áramlott.”

Nyilvánvaló tehát, hogy a globalizáció gyarmati-hálózati logikája, melynek kialakulását Henige adatai alapján itt nagy vonalakban rekonstruálni próbáltam, alkotórészeinek fölöttébb korlátozott jellegű és mértékű összekapcsolódását tette csak lehetővé. Egyrészt a gyarmatbirtok társadalma és a gyarmatosító társadalom közötti viszonyt az utóbbi egyoldalú tevékenysége *kényszeríti ki*. Az effajta kapcsolat pusztá ténye tehát önmagában a függőség és az alávetettség szélsőséges esete. Másrészt a rendszer csak a gyarmatosító hatalom és gyarmata közötti kapcsolatot „engedi meg”: gyarmati alávetettségben létező elemi jószerevel semmiféle „szabadságot” nem élveznek a rendszer egyéb elemeivel való kapcsolatfelvétel vonatkozásában. Hálózatelemzési nyelven elmondva, a kapitalizmus első négyszázötven évének története nem annyira egy négyszáz-tizenkétyszer négyszáz-tizenkét elemű, óriási kapcsolatrendszer-mátrix kialakulásának története; mint inkább egy négyszáz-tizenkétyszer – Henige adatai alapján, a gyarmatosító hatalmak számából kiindulva, mondjuk – tizenötös mátrixé, melyben a rendszer központi elemeinek szerepét egy néhány nyugat-európai állam, és az őket jó háromszázötven-négyszáz évvel követő néhány további nyugat-európai, illetve Európán kívüli gyarmatbirodalmi „epigon” játssza. Értelemszerűen a rendszer fő haszonélvezői (legelőnyösebb, központi helyet elfoglaló alkotórészei) azok az elemek, melyek létrehozták és fénykorában páratlan öntudattal működtették az egész gyarmati rendszert.

Jól szemlélteti mindezt a legjelentősebb olyan árucikk áramlása, amely a szó közvetlen, földrajzi értelmében kivétel a „mindent csak Nyugat-Európán keresztül” elv alól – miközben gazdasági értelemben nagyon is a „mindent csak Nyugat-Európa gazdasági és geopolitikai érdekei szerint” főszabálynak megfelelő logikát követi: a munkaerő áramlásának sajátos, magántulajdonú-piacgazdasági formájára, közkeletű nevén a rabszolga-kereskedelemre gondolok. Ez kétségkívül olyan kereskedelmi hálózat volt, mely globális szempontból nézve közvetlen, kereskedelmi kapcsolatot hozott létre a világ különféle, Nyugat-Európától távoli pontjai között, azaz szerepe volt a kapitalizmus első háromszázötven évének globális hálózat-építő folyamatában. J. E. Merritt a brit gazdaságtörténet-írás sallangmentes nyelvezetében így foglalja össze a brit rabszolgakereskedelem-üzlet lényegét:

A rabszolga-kereskedelem [...] kereskedelemfinanszírozási vállalkozásként indult [...], amely az árucikkek nagyon széles skáláját exportálta Nyugat-Afrikába. A következő lépés rabszolgák beszerzése volt a nyugat-afrikai partvidéken, ez az emberi szállítmány Nyugat-Indiába [a karib-tengeri szigetek nyugat-európai gyarmataira] került.

A láncolat a négerek eladásával zárult, valamely [vezető nyugat-európai] kereskedelmi bank által kibocsátott, poszt-datált értékpapír ellenében.²⁹

A modern, „racionális,” tőkés rabszolga-kereskedelem történetében a maguk 28,1%-os részesedésével³⁰ a brit vállalkozások egyébként másodhegedúsi szerepet játszottak: a piac legnagyobb hányadát a portugál kereskedők foglalták el (45,9%-kal).³¹ A szállítmányok túlnyomórészt Afrika nyugati partvidékéről, kisebbrészt Közép-Afrika nyugati területeiről, illetve Délkelet-Afrikából indultak, s az amerikai kontinens portugál, brit, francia, spanyol és dán gyarmataira áramlottak. David Eltis 11 062 000 főre teszi³² a nyugat-európai központú, a világ két, Európán kívüli régióját meglehetősen hatékonysággal összekapcsoló emberáru-kereskedelem össz volumenét az 1519 és 1867 közötti időszakban. Mivel Eltis becslései intervallumokat ölelnek föl, a világ népességadatai viszont adott időpontokra vonatkoznak (miközben a népességbecslések épp az amerikai gyarmatok vonatkozásában a leghiányosabbak), a pontos népességarányok meghatározása nem lehetséges, ám a nagyságrendek érzékeltetése érdekében álljon itt egy összevetés.

1. táblázat. A rabszolga-áramlások és a népesség arányai (%)

	1	2	3	4
A világnépesség %-ban	0.0478	0.2076	0.7397	0.1444
Afrika népességének %-ban	0.48	2.05	10.38	2.03
Nyugat-Európa népességének %-ban	0.43	1.82	6.73	1.13
Amerika egész népességének %-ban			23.71	2.18

1: rabszolgakereskedelem 1519 és 1600 között, becsült népesség 1600-ban

2: rabszolgakereskedelem 1601 és 1700 között, becsült népesség 1700-ban

3: rabszolgakereskedelem 1701 és 1825 között, becsült népesség 1820-ban

4: rabszolgakereskedelem 1825 és 1875 között, becsült népesség 1870-ben

Források: a rabszolgakereskedelem vonatkozásában Eltis „The Volume and Structure . . .”, a népességbecslésekre nézvést: Maddison, *The Global Economy* szolgált számításaim alapjául.

Az 1. táblázat meglehetősen új megvilágításba helyezi a nyugat-európai történelem sok központi elemét (például a nemzetállamok kialakulását vagy a felvilágosodás közismerten a 18. századra datált intellektuális mozgalmát), melyek szerfölött különös módon egybeesnek a nyugat-európai globális gyarmati-hálózatépítési folyamat rabszolga-kereskedelmi fázisának konjunktúrájával: 1701 és 1825 között annyi embert bocsátottak áruba a nyugat-európai kereskedők amerikai gyarmataikon, hogy az, ha egyetlen évben került volna

spedícióra, Afrika 1820-as lakosságának több mint 10%-át tette volna ki (ami Nyugat-Európa össznépessége 6,7%-nak felelt meg).³³

Összegezve, mint minden társadalmi jelenség esetében, a múltnak – esetünkben a gyarmati hálózatok történetének – meghatározóan fontos történeti, politikaszociológiai következményei vannak a nyugat-európai állam jellege tekintetében. A legitim erőszak használatára vonatkozó monopóliumát, lakossághomogenizáló és -heterogenizáló tevékenységét, valamint jogokat és kötelességeket újraelosztó funkcióit a modern nyugat-európai állam nem kizárólag belső viszonyaira adott válaszként, s nem is csupán a szomszédaival folytatott viaskodások eredményeképpen, hanem egy jóval komplexebb, *hármaskötődésrendszerben* alakítja ki. E kötődésrendszer fő elemei a következők:

1) a nyugat-európai társadalom és gyarmatai közötti viszony: a gyarmati hálózat létrehozatala és fönntartása, a gyarmati viszony egyenrangú viszonyná alakításának megakadályozása, röviden a gyarmati elnyomó tevékenység;

2) a nyugat-európai társadalom és az összes egyéb gyarmati és szárazföldi birodalom közötti kapcsolatok – a versengés, az együttműködés és a fegyveres vagy morális konfliktus – különös elegye, valamint;

3) a belső politikai viszonyok és folyamatok, a rendies-, osztály-, nemi, etnikai és rasszdistinkciók „kezelése”, alárendelésük a tőkés piacgazdaság és – a tizenkilencedik századtól kezdve egyre inkább – az ipari kapitalizmus követelményeinek. A modern nyugat-európai állam legalább annyira – ha nem még inkább – következménye a gyarmati hálózatrendszer kiépítésének és az ebben elfoglalt központi helyének, mint belső gazdasági, kulturális és politikai folyamatainak, illetve a szomszédaival folytatott torzskodásainak.

A nyugat-európai állam belső átalakulásai, illetve a Nyugat-Európán belüli nemzetközi politikai folyamatok elválaszthatatlanok tehát a tágabb kontextustól, azaz a gyarmati kapcsolatrendszer lététől és jellegétől. A gyarmati terjeszkedés és a birodalmi rivalizálás nem valamiféle, a belső politikai folyamatoktól függetlenül, azaz jelentéktelennek tekinthető függelékei a modern nyugat-európai állam tevékenységének: előbbieket tekintetbe vétele nélkül nem érthetjük meg az utóbbit sem. E vonatkozásban a globális hálózatok egy meghatározott típusának – a gyarmati kapcsolatrendszer – létrehozatala a modern nyugat-európai állam *sine qua non*ja. Hiányos, és alighanem irányt téveszt tehát minden olyan elemzés, amely *sui generis* folyamatként, kizárólag a nyugat-európai társadalmak belső sajátosságai következményeként értelmezi a nyugat-európai modern állam kialakulását – függetlenül attól, hogy a belső jellegzetességek mely elemeinek hangsúlyozásával, a gazdasági, politikaszervezeti, demográfiai vagy kulturális összetevők kiemelésével teszi-e ezt. E külső elemek elhanyagolásában egyaránt vétkes a nyugat-európai állam minden hagyományos megközelítésmódja, legyen az elkötelezetten „weberiánus” vagy mégoly megátalkodottan „marxista”.

A modern nyugat-európai állam ma zajló átalakulása e vonatkozásban nem más, mint a nyugat-európai modern államok által, gyarmatbirodalmaik elvesztésére adott alkalmazkodási reakciósorozat – amely meglehetősen logikusan vezetett a volt gyarmati, globális-hálózati központok eme fél-földrésznyi regionális konzorciumának, az EU-nak a létrehozásához. Így a nyugat-európai államok belső szerkezeti átalakulásai csakúgy, mint legutóbbi metamorfózisuk – az EU létrejötte –, csak a korábbi globális kapcsolatrendszerek történeti összefüggésében érthetők meg.

Mindebből az is következik, hogy merőben történetietlen minden olyan elképzelés, mely szerint a Nyugat-Európán kívüli társadalmak „haladásának” a nyugat-európai állam morfológiai leképezése, merő utánzása volna a záloga. Ez – az ide vágó morális, kulturális, gazdasági és egyéb ellenvetésektől függetlenül – jószerével teljességgel értelmetlen vállalkozás volna tekintettel a gyarmatosító történelem csak Nyugat-Európára jellemző vonásainak, illetve a nyugat-európai államok és társadalmak gyarmati múltból következő, globális és „belső” társadalomalaktani alapszerkezetének hiányára.

JEGYZETEK

- ¹ E tanulmány a szerző *EU-Rope: Geopolitics of Weight, Linkages and Global Rivalry* című, készülő könyvének adatain és elemzésén alapul.
- ² Fontosnak tartom megjegyezni, hogy amikor részkontinensekről beszélek, nem tételezek esszenciális, a történelem egészén átívelő, szükségszerű régióhatárokat és -egységeket.
- ³ Shen Fuwei így összegzi az ide vágó alapvető történeti tényeket: „a Kínával folytatott selyemkereskedelemnek óriási hatása volt a Római Birodalom pénzügyi helyzetére. Az idősebb Plinius becslése szerint Róma mintegy 100 millió sestertiust kellett, hogy fizessen az Arab-félszigetről, Indiából és Kínából érkező importjáért. Ez mintegy százezer uncia aranyra felelt meg, [...] Róma mintegy 100 millió [1930-as értéken vett] fontnak megfelelő kereskedelmi deficitet halmozott föl keleti kereskedelmében” (*Cultural Flow*, 41).
- ⁴ Shen: *Cultural Flow*, 41.
- ⁵ Barendse: *Trade and State*.
- ⁶ Abu-Lughod: *Before European Hegemony*.
- ⁷ Chase-Dunn and Hall: *Rise and Demise*.
- ⁸ Lásd Beaujard: *The Atlantic Ocean...*
- ⁹ A Philippe Beaujard imént idézett tanulmányában található 3. térkép (*The Indian Ocean...* 427), mely a 11–13. századi időszakra vonatkozik, magában foglalja a zanzibári partvidéket is. Érdekesebb azonban témánk szempontjából, hogy Beaujard jóval bizonytalanabbra veszi a Nyugat-Európa és az afro-eurázsiai rendszer közötti kapcsolatot: ez egyetlen útvonalra, a Földközi-tenger keleti medencéje és Bruge, illetve Párizs közötti, Velencén keresztül vezető útra, illetve két, Spanyolország Földközi-tengeri partvidéke felé mutató nyílra korlátozódik. Beaujard 4. térképe (428), amely a tizenharmadik és tizenegyedik századot van hivatva áb-

- rázolni, ugyancsak bizonytalannak tekintí a Nyugat-Európa és afro-eurázsiai rendszer közötti kapcsolatot, melyet egyetlen, az ibériai félsziget és a La Manche csatorna közötti tengeri út jelképez.
- ¹⁰ Saját számításom McEvedy and Jones: *Atlas of World Population History* című művében foglalt adatok alapján.
- ¹¹ Arról, hogy az eurázsiai kereskedelmi hálózat többek között a bubópestis Kínából Európába vándorlásának is az egyik elfogadott magyarázata, lásd pl. Marks: *The Origins of the Modern World*. 32.
- ¹² Ez különösen így van, ha figyelembe vesszük, hogy a Chase-Dunn és Hall által használt nyerstérekép – a legtöbb, hagyományosan rendelkezésre álló világtérképhez hasonlóan – a háromdimenziós földgolyót úgy jelképezi a térkép kétdimenziós terében, hogy az egyenlítőhöz közelebb eső elemek valós arányaiknál kisebbnek, az attól távolabbiak – köztük Nyugat-Európa – pedig nagyobbak tűnnek.
- ¹³ A UCINET nevű hálózatelemző program segítségével könnyűszerrel kifejezhetjük mindezt a számok nyelvén is. Az afro-eurázsiai hálózat egészére nézve az egyes elemek átlagos kapcsolatszáma 2,67 (ennek szórásnégyzete 1,25). Nyugat-Európa és a Szaharát átszelő kereskedelmi hálózat, a maguk egyetlen kapcsolatával így egy szórásnégyzetnél nagyobb mértékben az átlag alatt található. A Freeman Betweenness Centrality tekintetében mind Nyugat-Európa, mind pedig a Szahara 0 értéket vesz föl, szemben a hálózat egészének átlagos 3,78-as értékével (4,01-es szórásnégyzet mellett).
- ¹⁴ A lehetséges nyolcból öt külső kapcsolatával a II. régió csaknem az átlagos kapcsolatszám kétszeresét tudhatja magáénak. Emiatt a Betweenness Centrality tekintetében (13,8) is e térség a rendszer legközpontibb eleme (szemben a hálózat egészének 3,78-as átlagértékével).
- ¹⁵ Nyugat-Európa hálózati távolsága (Geodesic Distance) Délkelet-Ázsiáig (a IX-el jelzett térségig) négy régió. Ez a rendszer két leghosszabb távolságának egyike. A kelet-ázsiai, kelet-afrikai és dél-ázsiai alrendszerig (a VIII. és a VI. térségig) mutató távolság ugyancsak nagyon hosszú, három régiót ölel föl.
- ¹⁶ Goldstein: *Long Cycles*. 300.
- ¹⁷ Beaujard: *The Indian Ocean*. 437.
- ¹⁸ Henige forrásmunkájának korlátja, hogy csak a gyarmati típusú függési hálózatokat vesz számba, a szárazföldi, egymással egybefüggő területeket egybeolvasztó birodalmi függéstípust nem. Henige így fogalmaz ezzel kapcsolatban, Oroszország kapcsán: „Oroszország expanziója csaknem teljes egészében szárazföldön történt, hasonlóan az Egyesült Államok 1783 utáni nyugati terjeszkedéséhez, és [az elemzőnek] el kell döntenie, hogy egy adott terület gyarmat vagy a központ kiterjesztése-e. Ha a kolonializmust úgy határozzuk meg mint a politikai és gazdasági ellenőrzés kiterjesztését egy alapvetően idegen kulturális területre, akkor az orosz imperializmus története a XVI. századdal, az asztrahányi és kazányi tatár kánság elfoglalásával kezdődik, és az orosz birodalom minden egyes, keleti irányú bővítését kolonializmusnak vagy gyarmatosításnak kellene tartanunk. Oroszország például ugyanúgy használta Szibériát, ahogy Nagy-Britannia Ausztráliát vagy Franciaország Francia Guyanát, és az orosz ellenőrzés alá rendelése nagyjából ugyanúgy zajlott, ahogy Kanada francia, majd angol elfoglalása vagy a portugál betörés Brazília belső részeibe (Henige, *Colonial Governors*, 275).

Fogalmi szinten Henige problémáját (nevezetesen, hogy nem tud fogalmi különbséget tenni a térben egymáshoz kapcsolódó, szárazföldi, „tintafolt”-birodalom és a vektorra emlékeztető tengerentúli birodalomtípus között) megoldja a fentiekben bevezetett distinkció. Mindennek tanulmányomra nézvést azonban megmarad az a következménye, hogy itt Henige adatai alapján csak a gyarmati rendszerre vonatkozóan tudunk következtetést levonni.

- ¹⁹ Nyilvánvaló, hogy ez a megközelítés – mint minden empirikus elemzés – korlátozott érvényességű: Henige adatai csak részleges információkkal szolgálnak a kolonializmus egészéről. Köztudott például, hogy a helytartói státus a gyarmati viszonyoknak csak meglehetősen előrehaladott állapotában, a gyarmatosító hatalmának megszilárdulása, közvetlen uralmának megteremtése után merül föl. A gyarmati helytartókra alapozott módszer tehát alighanem alulbecsli, a valóságosnál kisebbnek, korlátozottabbnak tűnteti föl a gyarmati rendszert.
- ²⁰ Az 1970-től 2007-ig tartó időszakra vonatkozó információkat különféle online és könyvtári forrásokból pótoltam.
- ²¹ Bondarenko – Grinin – Korotayev: *Alternative Pathways*. 55. Lásd még uőök: *Alternatives of Social Evolution*, illetve Grinin: *The Early State*...
- ²² A vektormetaforát először Lauren Bentonnál (*Law and Colonial Cultures* című munkájában) olvastam.
- ²³ A konferencia Berlinben ülésezett 1884 novembere és 1885 februárja között. Résztvevői: Nagy-Britannia, Ausztria-Magyarország, Franciaország, Németország, Oroszország, az USA, Portugália, Dánia, Spanyolország, Olaszország, Hollandia, Spanyolország és Törökország. Az egyezmény minden köntörfalazás nélkül, a kolonializmus legnyíltabb formájának részeként exponálja a kereskedelem „szabadságára” vonatkozó előírásokat. A szöveg „befolyási övezeteket” juttat a résztvevő hatalmaknak (így például II. Leopold belga király személyes tulajdonába adja a Kongó folyó völgyét), rögzíti a „kereskedelem” „szabadságát” (így teljes adó- és vámmentességet, általános védettséget nyújt az aláíró hatalmak „kereskedőinek”, hajóinak, szállítmányainak stb.), és betiltja a rabszolga-kereskedelmet. Az aláíró felek közötti esetleges konfliktusok elkerülése, illetve kezelése érdekében konzultációs mechanizmus bevezetésével szabályozza az új, eddigelé nem gyarmatosított területek megszerzésének módját, és bevezeti a „protektorátus” fogalmát ezen, újonnan megszerzett területek vonatkozásában (*The Berlin Conference*...).
- ²⁴ Az e tendencia alóli, kisszámú kivételek egyike például Martinique, melynek politikatörténetét Henige a következőképpen foglalja össze: „Franciaország 1625-ben foglalta el a Kis-Antillák részét képező Martinique szigetét, de csak tíz évvel később, a Compagnie des Îles de l’Amérique vezetésével kezdte benépesíteni telepésekkel. Utóbbi 1650-ig kormányozta a szigetet, amikor is Jacques Dyel du Parquet vásárolta meg. 1664-ben a Compagnie des Indes Occidentales vásárolta meg a szigetet Dyel du Parquet örökösétől, de csak 1674-ig tartotta birtokában, amikor is a sziget a francia korona gyarmata lett. 1667-től 1762-ig Martinique volt a Kis-Antillák általános kormányzóságának székhelye. 1768 és 1775 között ismét életre hívták az általános kormányzóságot. 1762 és 1763, 1794 és 1802, majd 1809 és 1814 között a britek foglalták el és kormányozták [...]. 1946-ban Martinique, Guadeloupe-hoz hasonlóan Franciaország tengerentúli területe lett, s így nem kormányzó, hanem prefektus áll a sziget élén (Henige: *Colonial*

- Governors*. 43).” E leírást követi a brit és francia kormányzók részletes listája uralmuk kezdetének és végének évszámaival.
- ²⁵ Így lett példálul a volt Oszmán Birodalom azon része, amelyet ma Iraknak hívnak, a Brit Birodalom része a győztes hatalmak „gondoskodásának” köszönhetően 1920-ban.
- ²⁶ Egy szervezet akkor heterarchikus, ha „elemei között nincs rangsor, illetve ha lehetséges, hogy az elemek számos, különféle módon kerüljenek rangsorolásra.” Erről bővebben lásd még Bondarenko, Grinin és Korotayev *Alternative Pathways...* című tanulmányát.
- ²⁷ Mivel ez az elemzés alapvetően a gyarmati hálózatrendszer átalakulását van hivatva megragadni, csak azok a nyugat-európai államok jelennek meg benne, amelyek az 1500 és 2007 közötti időszakban valaha részt vettek a gyarmati „játelmában”.
- ²⁸ Erre a megfigyelésre épül a formális hálózatelemzés egyik alapműve, Ron Burt *Structural Holes* című könyve, és az ezt továbbfejlesztő, terjedelmes szakirodalom (lásd pl. Borgatti: *Structural Holes*).
- ²⁹ Merritt: *The Triangular Trade*.
- ³⁰ Íme a teljes lista:
Portugália:	45,9%
Nagy-Britannia:	28,1%
Franciaország:	13,2%
Hollandia:	4,8%
Spanyolország:	4,7%
Egyesült Államok
és a Karib-szigetek	
brit gyarmattartói:	2,5%
Dánia:	0,9%.
- Forrás: Eltis: *The Volume and Structure...* Table I., 43.
- ³¹ Eltis: *The Volume and Structure...* Table I., 43.
- ³² Eltis: *The Volume and Structure...*Table II., 44.
- ³³ Az 1. táblázat adatai némileg új megvilágításba helyezik az 1884-85-ös Berlini Konferencián elfogadott egyezmény azon (ímént idézett) kitételét is, melynek értelmében a szerződő felek véget vetnek az addigra – úgy tűnik – idejét múlt rabszolga-kereskedelemnek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Abu-Lughod, Janet (1989): *Before European Hegemony. The World System A.D. 1250–1350*. New York, Oxford University Press.
- Barendse, R. L. (2000): Trade and State in the Arabian Seas: A Survey from the Fifteenth to the Eighteenth Century. In *Journal of World History*. 11. 2, 173–225.
- Beaujard, Philippe (2005): The Indian Ocean in Eurasian and African World-Systems. In *Journal of World History*. 16. 4, 411–65.
- Benton, Lauren (2002): *Law and Colonial Cultures. Legal Regimes in World History, 1400–1900*. Cambridge, Cambridge University Press.

- Bondarenko, Dmitri – Grinin, Leonid E. – Korotayev, Andrey V. (2002): Alternative Pathways of Social Evolution. In *Social Evolution and History*. 1. 1, 54–79.
- Bondarenko, Dmitri – Grinin, Leonid E. – Korotayev, Andrey V. (2004): Alternatives of Social Evolution. In Grinin, Leonid E. – Carneiro, Robert L. – Bondarenko, Dmitri M. – Kradin, Nikolay N. – Korotayev, Andrey V. (eds.): *The Early State and Its Alternatives*. Volgograd, Uchitel' Publishing House, 3–27.
- Borgatti, Stephen P. (1997): Structural Holes: Unpacking Burt's Redundancy Measures. In *Connections*. 20. 1, 35–38.
- Burt, Ron (1995): *Structural Holes. The Social Structure of Competition*. Cambridge, MA, Harvard University Press.
- Chase-Dunn, Christopher K. – Hall, Thomas (1997): *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO., Westview.
- Eltis, David (2001): The Volume and Structure of the Transatlantic Slave Trade. In *The William and Mary Quarterly*. 3rd Ser., 58. 1, Jan., 17–46.
- Henige, David P. (1970): *Colonial Governors from the Fifteenth Century to the Present. A Comprehensive List*. Madison, WI, The University of Wisconsin Press.
- Goldstein, Joshua S. (1988): *Long Cycles. Prosperity and War in the Modern Age*. New Haven and London, Yale University Press.
- Grinin, Leonid E. (2004): The Early State and Its Analogues: A Comparative Analysis. In Grinin, Leonid E. – Carneiro, Robert L. – Bondarenko, Dmitri M. – Kradin, Nikolay N. – Korotayev, Andrey V. (eds.): *The Early State and Its Alternatives*. Volgograd, Uchitel' Publishing House. 88–138.
- Maddison, Angus (2003): *The World's Economy. Historical Statistics*. Paris, OECD. Online data supplement.
- Marks, Robert B. (2007): *The Origins of the Modern World. A Global and Ecological Narrative from the Fifteenth to the Twenty-first Century. Second Edition*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield.
- McEvedy, Colin – Jones, Richard (1978): *Atlas of World's Population History*. Harmondsworth, UK, Penguin.
- Merritt, J. E. (1960): The Triangular Trade. In *Business History*. III, 1–7.
- Shen, Fuwei (1996): *Cultural Flow Between China and Outside World's Throughout History*. Beijing, Foreign Languages Press.
- The Berlin Conference: The General Act of February 26, 1885*. <http://web.jjay.cuny.edu/~jobrien/reference/ob45.html> 2008. február 7.